

Historia dil dretg

Autor(en): **[s.n.]**

Objektyp: **Group**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **96 (1983)**

PDF erstellt am: **30.07.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Historia dil dretg

Fontaunas da dretg sursilvanas

Uordens da vischnaunca

publicai da Paul Tomaschett

Uordens da Schlans

Enzacons fatgs historics

El baul temps medieval havevan ils uestgs da Cuera in vast possess spatschau ella vallada dil Rein. Ils anno 765 regala igl uestg Tello alla giuvna claustra da Mustér ina cuort cun clavaus, bargias e truaischs situada «in Selauno». Cun quei dun e num ei la veglia culegna silla spunda sullegliva entrada ella historia. La donaziun generusa cumpeggia aunc quarter colons cun lur famiglias e la cultira da Fanels, probabel cun debia regress vitier.

La gronda part dils purs «de Selaunes» stattan vinavon sut la giurisdicziun episcopala. Tenor in vegl register d'entras debetan els anno 1290 tscheins en naturalias al cau diocesan. Lur orientaziun engiuvians semantegn aunc ditg, era sch'ils patruns feudals sebrattan el decuors dils temps. El 14avel e 15avel tschentaner appartegn Schlans ensemen cun Andiastr, Vuorz e Rueun al signeradi dil Munt Sogn Gieri, possessiun dils baruns da Razen e d'auters signurs. Quels pretendan la culengia ed autras prestaziuns, e quei era suenter che la claustra da Mustér ha acquistau anno 1472 la giurisdicziun el territori numnau¹.

In'egliada sigl origin dalla pleiv gida a capir il svilup dil vischinadi. El po haver giu ina caplutta avon varga melli onns, mo appartegn duront tschentaners alla parochiala da Breil. Pér igl onn 1518 daventa Sogn Gieri ina pleiv, mo ella resta aunc in bien tschentaner empau sutta-messa. Dacheudenvi fuorman vitg, pleiv e vischnaunca bunamein in esser².

Anno 1851 sortescha Schlans dalla veglia cuminonza politica e daventa la pli giuvna vischnaunca dalla Cadi. Aunc pli fetg che avon ensiaran Trun e Breil la nova commembra; mo la liunga appartenenza agl in-tsches dil Munt Sogn Gieri ha schau anavos fastitgs ch'ei buca da surveser³.

Schlans sedistingua en bia graus dallas vischnauncas vischinas. Ella ha ni fracziuns ni stuschonza cul Rein. Giu bass taglian ses cunfins bunamein grad sco ina lingiala dalla Pluglia alla Greppa Tuna. Sto esser che Trun ha urbarisau e priu possess dil territori da Mangur e dallas aclas agl ur dalla via veglia sursilvana.

¹ Iso MÜLLER en *Klostergeschichte* 25–30 e 210–212, el JHGG 1939, 1ss. e 126s., el JHGG 1941, 162–168, en *Abtei Disentis* 14s., 59, 141s. Ins resda aunc oz a Schlans che la claustra possedei Fanels, Gonda, Pardi ed autras aclas. Conc. dar la culengia mira J.C. MUOTH, JHGG 1895, 104–108 e DRG 4, 350.

² G.A. PFISTER, *Annalas* 45/1931, 66ss. e POESCHEL, *Kunstdenkmäler* IV, 382ss. sco era I. MÜLLER, *Abtei Disentis* 35.

³ G.A. PFISTER, *Annalas* 1931, 64.

Il terren che tonscha da Fanels e Lavrius (900 m) entochen Plaun Sura (2300 m) ei staus la basa da luvrar e viver per bia generaziuns. Da 1656 naven e per treis tschentanners ha Schlans manteniu ina populaziun da 170 entochen 190 habitonts. Igl ei reussiu da serefar dalla terribla muria dils 1631 – ella haveva raffau naven varga 80 persunas. Ina seme-glionta surlischada ha la depopulaziun dils davos decennis purtau⁴.

Ils habitonts da Schlans han adina formau ina cuminonza survesei-
vla. En quella saveva scadin vischin capir e praticar quei che pudeva star
e valer. Las stentas da viver, luvrar e setrer in cun l'auter ein daventadas
plaun a plaun tradiziun e regla. Uordens mess sin pupi eran danvonz.
Tier convegnientschas screttas prendevan ins mo lu refugi sch'ei setrac-
tava da scarplir, lugar e sclauder dispetas violentas⁵. Pér el 19avel
tschentaner han ils nuders – ell'enzenna dil temps e per camond da sur-
engiu – francau las decisiuns dils vischins en tschentaments sempels e
clars.

Uordens da vitg e vischins

Ils pli vegls uordens dalla vischnaunca da Schlans paran d'esser spari.
Bein seregordan ins aunc d'ina venerabla scaffetta cun plirs truchets
fatga a posta per conservar las scartiras publicas. Quei «archiv commu-
nal» ei ius onns ora d'in president a l'auter; culs onns eis el cumpatg da-
ventaus possess privat, vegnius starschaut e forsa barschaut⁶. Aschia
ein scartiras da valeta svanidas, oravontut las veglias: las brevs da
tiarms ed il schinumnu Cudisch de reglas che cunteneva tuts regulativs
dil vischinadi⁷. Viu quella munconza sto il lectur secuntentar cun enza-
cons schatgs ord il Cudisch da protocols e culs pugns essenzials dil Re-
gulativ respectiv Uorden communal da 1889. Mo quellas Brustgas, era
sch'ellas paran a prema vesta onz giuvnas, han manteniu lur mur e sa-
vur, aschia ch'ellas pon aunc far reviver buca mal il far e demanar puril
da tschels onns⁸.

S'entelli che la stretga cuminonza da Schlans ha conservau ina tra-
diziun orala fetg viva. Plirs informaturs ein buca vegni en perfetg per re-

⁴ J.C. MUOTH ha publicau il register dils morts dalla pestilenza el BM 1898, 202s.

⁵ Cheu ei da menziunar las liungas dispetas denter Schlans e Trun e las convenziuns da 1535, 1605 e 1826. Mira G. A. PFISTER, *Annalas* 1931, 46 e Alexander PFISTER, *Glogn* 1940, 135s.

⁶ Gia Alexander Pfister, il renomau historiograf oriunds da Schlans, ha resentiu e deplorau quella sperdita. *Glogn* 1940, 136. Dapi 1978 posseda Schlans in local segir pigl archiv en casa da scola. Conc. ils incendis mira igl Uorden da fiug.

⁷ Alla fin dil tschentaner vargau fa il protocollist da vischnaunca meinsvart allusiun a quei Cudisch de reglas.

⁸ Il «Protocol de vischnaunca Schlans 1873–1954» ei in cudisch da varga 300 paginas e brava-
vamein isaus. Tenor quel han la suprastonza e dus ulteriurs signurs preparau igl Uorden
da 1889 enteifer 15 dis, «il qual ei vegnius approbaus tal e qual ils 3 de mars e silsunter

citar vegls reglaments a memoria e han leutier aunc saviu relatar da remarcablas fuormas ed isonzas. Jeu engraziel en special a scolast Arthur Caduff ed a siu bab Giachen Martin (T 1982), a Francestg Pfister, a Werner Pfister, actual president da vischnaunca ed a scolast ed anteriur cau communal Gion Luregn Vincenz.

Ei vonza aunc la litteratura che ha rendiu detg buns survetschs: Giachen Antoni PFISTER, Ord la historia e cultura de Schlans, en: *Annalas* 1931, 45–86. Quella lavur exista era en separat, Cuera 1931.

Alexander PFISTER, L'alp de Schlans, en *Glogn* 1940, 135–137. Arthur CADUFF, Schlans. *Bündner Gemeindechronik* nr. 83, Neue Bündner Zeitung dils 26-4-1963.

Radunonza e quen da vischnaunca

§ 1 / La suprastonza comunalla sco erra la comissiun d'uauls vegnian elegidas mintgia 2 ons glindisdis Tschuncheismas, e nel madem di dargiu alla redunada vischneunca in exact quen sur l'administraziun de vischneunca. E schei vegn da quella garegiau, legier avon gl'uorden communal e forestal⁹.

§ 2 / Per cuvierer tuttas expensas de vischneunca eisi surschau alla suprastonza de prender il muncont sin tuts ils tiers che gauden ils beins comunals, suenter ina giesta e raschuneivla moda e proporziun¹⁰.

La rimnada daventa entras ina publicaziun en baselgia ne entras il cauvitg de casa per casa¹¹.

termez a Cuera per esser approbaus da gl'ault lud. Cussegl pign». Per far la segira ha il nuder allura aunc copiau il niev uorden «plait per plait ord il Cudisch de reglas».

Jeu sun sedecidius d'edir ils biars artechels da quei uorden e cavigliar els tenor lur tematica. Lur provegnientscha vegn menziunada ina ga per adina all'entschatta e basta.

Digl Uorden communal da 1891, dedicaus quasi spirontamein all'organisaziun communal, eisi da risguardar mo paucs artechels. La «Constituziun communal ed uordens per la vischnaunca de Schlans 1954», in stampat da 24 paginas, porta in niev vent, priu ora igl uorden da pasculaziun cumina che suera aunc bravamein da vegl.

⁹ Il lectur ei gia informaus che quei emprem artechel sco era ils sequents marcai cul segn § derivan digl Uorden da 1889. El capescha era ch'igl editur fa la schelta dils passadis da peisa. - Al rendaquen dalla suprastonza dedichescha il Cudisch da protocols sia emprema e suletta construcziun pil zercladur 1873. Ils divers ugaus eran obligai da presentar lur quens l'emprema dumengia suenter Tschuncheismas.

¹⁰ La suprastonza ha era il dretg de strofegiar sco ella anfla per bien, giest e reschuneivel. Ultim § digl uorden en questiu.

¹¹ Art. 4 digl Uorden communal da 1891. - Bia conclus vegnevan pri la dumengia suenter messa.

Il cauvitg

§ 7 / Scadin burgeis ne hinderse che posseda tiers manedels ei obligaus de far cauvitg en roda e quei senza exsepziun. Il cauvitg ha l'obligaziun de procurar per ils pisturs de casa e de dar a quels logis, de far las avisadas che la suprastonza comunalla ordinescha, de conservar ils utensils de vischneunca che vegnien duvrai tier las lavurs cuminas, de procurar per alp de nuorsas, d'esser gidonts tier la scargada de quellas, de clamar vischneunca e de dumandar entuorn.

§ 9 / Il di chei vegn cargau las nuorsas ei il cauvitg obligaus de ira cun ellas e po per quella lavur trer giu la spisa per 6 nuorsas, il vischande semigliontamein per 6 nuorsas. Schei schebigias il cas de stuer termetter umens si Muster per zavrar nuorsas, sche glemprem sto il cauvitg e in gierau ira, ils quals han per sias breigias 2 fr. per in.

Visitar che las seifs seigien en uorden ei era mademamein il cauvitg e in gierau obligai¹².

Ugau-mulin e -resgia, muliner e caluster

1874 ils 26 d'avrel. Ei oz dil vugau dil mulin vegniu domendau ils vischins nua ch'el deigi s'adressar per in muliner ed ei vegniu tier nagina conclusiun¹³.

1937 uost ils 29 ei per vegnir tier la elecziun d'in ugau resgia vegniu sin proposiziun bes la harta e ha tenor sort tuccau a sgr. Georg Cantieni de surprender quei uffeci¹⁴.

1889 october 26. Ei glei vegniu concludiu de dar gratis al muliner la lenna sort¹⁵.

¹² Dapi 1966 ha Schlans negin cuitg pli.

¹³ Il mulin communal ei vegnius installaus sil cussegl da plevon Giusep Antoni Durgiai che ha pastorau a Schlans 1835-1846. Entochen lu possedevan ils vischins in diember mulins pigns, ils schinumnai mulins bass da privats. Igl ugau-mulin haveva d'encurir la persuna qualificada, mo la vischnaunca elegeva resp. relaschava il muliner. Mira *Bündnerisches Volksblatt für Landbau und Gewerbe* nr. 1, 1845, p. 6 e G.A. PFISTER, *Annalas* 1931, 84.

¹⁴ La nomina digl ugau-mulin e digl ugau-resgia selai perseguitar atras igl entir Cudisch da protocols 1873-1954.

¹⁵ Culs onns daventa la piazza da muliner empau pli attractiva. Il zercladur 1896 lubescha la vischnaunca al muliner da far si dador il mulin in claus per metter en ses (s.v.) pors.

Schlans ha magari giu pitgiras da pladir in bien muliner. In bi di han ins cumulau quei post cugl uffeci da caluster; quei ei stau la sligiazion ideala per decennis¹⁶. Aunc tard viaden el 19avel tschentaner, pia avon ch'introducir la cumbinaziun numnada, gudevan ils buobs da Schlans in tut special privilegi che mereta da vegnir menziunaus en quest connex. Il di da Nossadunna da candeilas suenter messa astgavan els star anavos en baselgia culs umens per eleger da cuminonza il caluster¹⁷.

Animals da casa

§ 6 / Tuttas entradas per fein jester cumpraus ord vischneunca crodan en cassa de vischneunca¹⁸.

§ 10 / Tuts tiers che vegnien cumprai en avon Danief en suttaposts a negin harvé jester, encuntercomia ils tiers che vegnien cumprai en suenter Danief en suttapost allas suandontas taxas¹⁹.

Regulativ ariguart igl amegliurar la razza de nuorsas 1907

1. Per promover e megliurar la tratga de nuorsas dovei vegnir schubergiau tuts anugls tochen sin in diember de 3–6 dils pli bials exemplars, sco ins anfla per bien, doveien aber buca haver corns.
2. Il schubergiar dovei daventar ina gada la primavera avon chei mondi ora pastur et ina gada igl atun avon che las nuorsas mondien liber per baul.
4. Quels exemplars che vegnen renconuschi per il raz doveien esser libers della grevezia e paga dil pastur e della taxa de vischneunca per in

¹⁶ Il fenadur 1941 han ils vischins elegiu Fidel Alig da Pigniu sco muliner e caluster e leutier aunc sco vier per ina paga da 70 entochen 80 cts. l'ura. Duront l'entira stad era il caluster obligaus da tucclar d'ensem la sera suenter igl avemaria. Per quellas breigias retscheveva el in ster pieun il di da spundivas. Tenor Cudisch da protocols e communicaziun da G.M. Caduff. Pareglia Béatrice GRENACHER-BERTHOUD, *Der Sigris*, Winterthur 1976, 2^a ed. p. 42s.

¹⁷ Tenor la memoria da G. M. Caduff che slargia aschia las indicaziuns da G. A. PFISTER, *Annalas* 1931, 26s. e completescha ton il DRG 3, 23–26 sco la monografia da B. GRENACHER.

¹⁸ Il cumprader stueva pagar 20 entochen 35 cts. per fiertel, pia adual al pign u grond quantum. 30 fiertels eran la limita. Il fiertel era ina veglia mesira da fein sursilvana e fageva 2 cubics. Cf. DRG 6, 283.

¹⁹ Da Danief entochen il di suenter il marcau mars pagavan ins frs. 1,50 per ina vacca, frs. 1. – per genetschas e mugias vitas e 50 cts. per stiarlas e vadials. Suenter valeva tariffa dubla.

on ed optegnen eun ina bonificaziun de 3–4 fr. ils quals vegnen tagliai sin las nuorsas. Igl arve ded alp sto aber scadin pagar sez²⁰.

Uorden conzernend il tener pors mascals de vischins

Igl uorden conzernend il tener pors mascals va la roda vinavon sco tochen dacheu e zvar sut las suondontas determinaziuns²¹.

1. Enstagl tener 2 pors mascals de raz vegn teniu mo in piertg e quei sin 2 pursanavels sco la roda tuca in suenter lauter. Sto ei vegnir manau naven pors feminins sche sto la sozietat bonificar las spesas.
2. Da calonda mars sto il tier vegnir urentaus dalla suprastonza e renconaschius da quella per endretg e habels.
8. Sche il tier reschta seuns sto quel star en disposiziun naven digl emprem mars entochen igl auter on igl emprem matg.
9. Per cuvierer quellas expensas anuallas vegn tagliau sin pors feminins de raz. Quels pors de raz che han silmeins 5 meins vegliadetgna, ei vegn priu si de miez zercladur e zvar tras il cauvitg il qual ei era obligaus de trer en la taglia per cuvierer las event. expensas; quella taglia croda gl'atun et ils possessurs dil tier vegnen adina bonificai lura.

Funs, pastiras e pasturs da casa

Metter sut pastur

1874 avrel 26, far mundi ils funs. Oz ei della vischneunca unanimamein concludiu de far ira ils tiers sin pistira sco suonda: las nuorsas ils 27, ils pors ils 27, las cauras ils 29. Ei concludiu de ver claus ils 29 schei glei pusseivel e l'aura lubescha²².

²⁰ Ils puncts 3 e 5 entochen 10 tractan detagls ch'ins sa sursigilir.

²¹ Quei uorden dils 19 da november 1899 cumpeglia 12 puncts; enzacons ein da pintga impurtonza.

²² Ins fageva per ordinari mundi per las nuorsas ils 10 u 15 d'avrel, primavera tumprivas aunc pli baul. Onns tardivs vegneva ei matg avon ch'ins sappi metter sut pastur. D'in tal onn relata il Memorandum screts el Cudisch da protocols ils 21 da matg 1888: Ina spezialla memoria e che meretta de scriver ellas annalas de vischneunca ei il liun e rigurus unviern de 1887–88. Seraus en cun ina gronda neif ils 19 de december 1887 e sils suenter continuau de temps en temps a naver aschia che ils 6 d'avrel 1888 errei si Prada giudem 6 quartas neif e cheu casa en general 2¹/₂ quartas neif e quei senza esser stau tarein daven dell'entschata. Ils 8, 9, 10, 11 errei ferdaglia e cuflava sco de miez unviern. Vit ils tetgs casas pendevei glatscha della lunghezia de 5 e 6 quartas. Ils 12 ha ei entschiet a far biall'aura; ils 17, 18 ha ei puspei naviu traso; ils 19 errei eunc 1 quarta neif nova; ils 23 ha ei entschiet a far biall'aura e ils 4 de matg errei eunc en vischneunca neif vedra e il Pleun Zigniau era gagls. La miseria de pavel figieva sentir de per tut principalmein [en] Tujetsch e Medel che veven eunc ils 10 de matg 3 quartas neif vedra.

§ 16 / Tgi che venda tiers manedels suenter chei fus muentau pistur, sche per 3 dis san quels tiers ira cun pistur per nuot. Da treis dis daven crodei ina roda spisa e mesa pagaglia. Nuorsas ni cauras che vegnien vendidas ni schadas vi la stat ne il matg crodei era ina roda spisa e mesa pagaglia. Nuorsas che vegnien dadas piazza en erra sutta-postas ad ina roda spisa. Tuccas ei aber bucca de dar avon cargar, sche sto il cauvitg tener quen e far dar glatun. Harvé paghen quellas negin.

Far pender en roda

§ 8 / Scadin burgeis ne hinderses, schels posedan funs ni tiers, en obligai de far pender en roda, cun exsepiun de quels che translocheschan e han schon fatg inagada pender en quella roda. Dues ei schebigiar il cas ch'en-zitgi les cun malezia mitschar de quei uffeci, sche deigi in tal vegnir della suprastonza constrenschius leusunter senza negins risguards²³.

Il pegliatalpas

1876 matg 14. Cun il pli ei Gion Jtem vegnius prius si dalla vischneunca sco pegliatalpas pil present onn culla pagaglia de 43 francs e la spisa per quels dis ch'el ei vid il pegliar talpas sin nies itsches²⁴.

Lavur cumina

§ 5 / Tuts vischins e hindersers che possedan tiers armentifs ein obligai tier las lavurs cuminas nell'alp²⁵. Mademamein ein erra obligai de far ullivamein las lavurs cuminas che vegnien mintgiagada decididas della vischneunca. Exsepi de quellas [ein ins mo] en cas de malsognia ni de vegliadetgna, las quallas causas ston vegnir giustificadas davon la suprastonza, la qualla sa lu tenor principis giests constrenscher leutier ni abstrahar totalmein. Per munconzas senza giustificaziun vit quellas lavurs

²³ Il pindrer stueva distinguer denter miu e tiu, lubiu e scumandau, quei oravontut sin fundament dallas nodas-casa da cauras e nuorsas. Ei deva magari era fricziuns denter Schlans e Trun; treis conclus fan menziun da quei fatg: pindrar las nuorsas da Punteglias respectiv Trun che comparan repetidamein ell'alp da Schlans (4 da fen. 1875), pindrar tut las nuorsas da Zignau che pasculeschan sil territori dalla vischneunca avon ils 2 da november (28 d'oct. 1888) e metter si 10 u 12 dis avon che far mundi dus pasturs sutenadora per pertgirar si ils tiers manedels (28 da fevrer 1892).

²⁴ Ils talpers vegnevan pil pli d'ordeifer, per exempel il Joseph Bundi neu dil Vali ils 1888 ed il G. Giachen Cabiallaveta en da Breil ils anno 1890. Quel ei vegnius marcadaus per 40 cts. la talpa. All'entschatta da nier tschentaner paga la suprastonza denter 20 e 40 cts. als vischins che peglian sezs ina talpa.

²⁵ Mira il capetel «Alps».

seigi lu vischins ni hinderses ei ad interim fixsau 1 fr. per ga ils quals crodan en cassa de vischneunca²⁶.

[Tener animals a casa da stad]

§ 11 / Tgi che menas tiers discus sin pastg frii suenter esser cargau e ch'ei vegn costatau, deigi vegnir strofigiaus.

§ 12 / Ei glei totalmein scomandau de prender daven dals pisturs de tut temps las vacas che vegnien tenidas la stat a casa per metter ensaneuauter sin pistira; sco erra per ils vadias che vegnien teni la stat a casa deigi vegnir mez in pistur e aschi lunsch sco pusseivel tener quels sin las pistiras de casa.

§ 13 / Cavals e asens che vegnian mez sin la pistira de casa dalla primavera entochen gl'atun chei vegn schau dar per bual, staten sut survigilanza e responsabilitat encunter tut don dil proprietari e paghen en cassa da vischneunca las suandontas taxsas: per puleins ed asens 4 fr. l'in, per cavals de pli ch'in onn vegls 8 fr. l'in. Pendradira per cavals 50 ct., per asens 30 ct. per ga.

§ 15 / Tiers casa che vegnien teni a casa ni pri ord l'alp han dretg de pasculaziun dado l'aua e sin ils pistgiets nel vitg, seigi lu pigns ni grons. Nuorsas grondas deigi negin astgiar tener a casa duront la stat, nun cas de malsognia. Tschuts e enseuls de casa che en cheu de s. Mihel e en bucca spindrai zaneua auter paghen 25 ct. l'in, pendradira per quels ei 6 ct. l'in²⁷.

Schar ira per bual

1. Cun ils 24 de september inclusive dueigien silmeins quels ch'an thiers calar de sagar tersiel²⁸.
2. Duei la ludeivla vischneunca ver la plenipotenzia de naven dils 3 october dizider cun il pli della votaziun, senza mirar sin certs particulars, cura schar ira per bual²⁹.

²⁶ El temps medieval debitavan vischins da Schlans lavur cumina al migiur digl uestg. Cf. G.A. PFISTER, *Annalas* 1931, 50. Il protocol dils 22 da fevrer 1880 menziunescha in regulativ per las lavurs cuminas screts el famus Cudisch de reglas. In conclus digl avrel 1877 cloma a lavur cumina per rugalar vias e per clauder ora il curtin dil plevon, in tal digl october 1884 camonda lavur comunabla vid igl aquaduct da Camartgois al begl da Cantieni.

²⁷ Ei va cheu per tschuts ed anseuls naschi la primavera e pils quals il possessur debeta aunc igl arver, schinavon ch'el ha buca pagau en in auter liug.

²⁸ Tenor basegns mava quei datum dils 20 als 28 da settember.

²⁹ Quella pratia ha valiu quei ch'ins seregorda.

3. Ston ils thiers armentivs cun igl emprem de november calar si de pascular il funs, reservau in onn de pupira ne de pauc pavel, lura 15 gis pli ditg³⁰.

Pasculaziun cumina si Prada

Ei sei per 3 onns puspei schligau si la pasculaziun cumina dil matg per tuts thiers armentivs³¹; dretgs de quella han lu ils (s.v.) pors et ils enseuls, quels dueigien mintgin metter en siu agien nuegl. Auters thiers manedels astga nagin metter en ils quolms. Era dueigien quels che laièn vi lur pradas per tscheins ne quels ch'an naginas pradas senza cuntentientscha dils vischins buca astgiar metter si tals thiers. Cheu encunter seobligheschan ils possessurs dils quolms de bucca sagar rasdiv³², exepiu quels che possedan nagins thiers e bucca cultivar quels, cun exepziun dils muns veders; era quels dueigien bucca vegnir fatgs composts entras auter cultem e mo tochen igl emprem september dueigien tals vegnir fiers ora³³.

³⁰ Tuts treis artechels derivan dil regulativ arisguard la pasculaziun cumina dils 28 da fevrer 1892. Els van bein a prau culs uordens da 1900, 1920, 1946 e 1954.

³¹ Sligiar si la pasculaziun vul dir serrar il bual da cuminsonza els cuolms. Quei novum, pia il dretg da paschentar mo sils agens cuolms, po haver priu si'entschatta ils 1879 u paucs onns avon. Anno 1874 vegneva aunc «schau ir cumin» la muaglia tenor la moda veglia, vul dir la davosa jamna da matg.

³² Per possessur d'in cuolm vegn tal consideraus che lavura e cultivescha sez il prau.

³³ Els davos decennis dil 19avel tschentaner vegneva quella entelgientscha dils 28 da fevrer 1892 renovada mintga treis onns.

Ils uordens da 1920 e schizun quels da 1946 e 1954 tegnan circa la medema lingia. Ils dus davos, che secuvieran grondamein, portan denton enzacontas precisziuns: Pors ed anseuls pon pascular entochen igl emprem da zercladur, mo cauras e nuorsas han buca quei dretg. Cun calondas vegn fatg mundi general els cuolms e ton il pindrer sco il singul pur pon pindrar ils tiers jasters. Denter far fein e dar bual ston ils cuolms star libers da tutta pasculaziun. La tiarza sera suenter la scargada ston tuts tiers vegnir schai en nuegl. Cavales, méls ed asens han negin dretg da pascular els cuolms.

Quei reglament detagliau sco paucs da quella specia fa buca surstar quel che sa tgei liunga dispeta ei haveva dau entuorn ils 1718 pervia dalla pasculaziun cumina si Prada. Bein eisi reussiu alla dieta dalla Ligia grischa da pacificar las partidas, mo la famosa canzun dils mats da Schlans, che «sil crest vischnaunca han sedau», regorda aunc oz alla vehementa bambotscha. G.A. PFISTER, *Annalas* 1931, 60.

L'alp da vischnaunca

§ 5 / Tuts vischins e hindersess che possedan tiers armentifs ein obligai tier las lavurs cuminas nell'alp³⁴.

§ 14 / Tuts tiers che vegnien envernai ora en vischneunca e che vegnien cargai daven pon vegnir mez en l'alp cun la biestgia schetgia entochen chei vegn cargau en l'alp nua quels tiers deigian vegnir cargai³⁵, pagont la suandonta taxa: per gianetschas 5 ct. a di, mugias e vadias 3 ct. a di. Dues quell'alp vegnir scargada avon la nosa, sche pon quels tiers vegnir mez sin las pistiras de casa encunter las medemas taxsas sco sura. Tiers aber che vegnien vendi avon cargar san era vegnir mez en l'alp cun la biestga schetgia per 8 dis encunter ina taxa de 10 cts. per tier a di³⁶.

Schlans ha adina giu mo in'alp cun pastiras da vaccas e da schetgs. Da tschantaners enneu manischescha la vischnaunca senza ils fatgs alpesters. Quei seresulta dallas veglias carplinas, uatgas e convenziuns fatgas pervia dils tiarms denter Schlans e Trun. Aunc oz stat encunter Punteglias il cunfin che va dalla Badugna al Crap Stablatsch, conform allas terminaziuns e brevs dils 1506, 1535 e 1605. Las cauras da Schlans che fagevan il tur persum Stablatsch si, mavan meinsvart viaden els plattius e pudevan aschia periclitar las vaccas da Punteglias giusut. Il renomau tierm ei restaus, mo dispetas da vischinar dat ei buca pli³⁷.

La tradiziun alpestra stat en grond cuntrast cun las dispetas ual ventiladas. Viaden el zercladur fagevan ils dus cautevias curnar si Prada e reunir ils purs per far da cargar. Quei di entschaveva cun ina messa allas

³⁴ Igl ugau d'alp haveva da nudar las prestaziuns cuminas. Aunc viaden els 1950 curdava ei 6 uras lavur per tier en stavel e 2 uras per mintga biestg schetg. CONDRAU, *Gemeindealpen* 89 e 106.

³⁵ Quei era ina sligiaziun zun cunvegnenta damai ch'ils schetgs vegnevan cargai si Sur Seivs, la pastira suls cuolms da Pradas. 1951 valeva quella concessiun buca pli. Schiditg che l'atgna tratga da biestga flureva, han ins strusch resentiu che certs vischins cargavan ordeifer.

³⁶ Cun ina taxa sin tutta biestga cumprada suenter Daniev eisi reussiu a sias uras d'impedir che l'alp vegni surcargada. Mira capetel «Animals da casa» § 10. Ditg ein tiers jasters pilver buca stai tschercai. Igl ei interessant da constatar che Schlans ha refusau igl avrel 1874 la damonda d'in vischin da Trun per cargar duas vaccas, mo ha 80 onns pli tard acceptau senz'auter 13 vaccas jastras sin si'alp. Pareglia CONDRAU, *Gemeindealpen* 106 e 119s.

³⁷ Mira G.A. PFISTER, *Annalas* 1931, 46 e 65, oravontut A. PFISTER, *Glogn* 1940, 135s. e leutier la brev da marcau dils 5 d'uost 1826 che sereferescha sillas veglias marcaziuns, archiv cantunal Cuera B 697/1.

Dil tur dallas cauras plaidan aunc igl uorden d'alp da 1951 e la midada da 1953.

Ils cunfins denter Schlans e Breil han dau meins da plidar. Viers la fin dil davos tschantaner han ils dus vischinadis eregiu dadora e sur igl Uaul la Catscha in mir e foss che separan l'alp da Schlans e Tschegn-Dadens. A. PFISTER, *Glogn* 1940, 136s.

quater e mesa el vitg. Si l'alp suandava la benedicziun ed ina processiuon entuorn il stavel. Allora mettevan ils cautevias giu las sorts, quater en tut, pia varga 20 vaccas per mulscheder. Entochen 1850 e varga han ils pursanavels manteniù igl usit da dugar e far mesiras e duvrrar bineras, tschaduns da lenn e tezas alla veglia moda alpestra³⁸. Culla scargada retschevevan plevon e caluster in ster pieun per in, per benedir l'alp respectiv per tuccar d'ensemèn suenter igl avemaria³⁹. Ina sera d'atun vegneva tagliau pustretsch, per regla da s. Martin u da s. Schamun e Giuda⁴⁰.

Igl esser forestal

1878 matg 26 ha la ludeivla vischneunca de Schlans priu unanimamein il conclus de scomandar totalmein il far dascha en tuts ils uauls comunals. In'exepziun sa haver liug mo en urgents basens de pavel cun consentiment de la lud. vischneunca⁴¹.

§ 4 / Consernent ils uauls de vischneunca vegnei teniu e exequiù tal e qual sco plaida nies actual uorden forestal e quei ton per ils vischins de vischneunca sco per ils hindersess⁴².

³⁸ Recepiu da Giachen Martin Caduff ch'era bein cudischius cun l'economia d'alp. Plinavon A. PFISTER, *Glogn* 1940, 137.

³⁹ G.A. PFISTER plaida da dua stera pil plevon, *Annalas* 1931, 85.

⁴⁰ In diari da 1868 di ch'ei vegnevi tagliau pustretsch da s. Martin. Leutier *Glogn* 1938, 14. La memoria da G.M. Caduff dat pli bia peisa a s. Schamun e Giuda ils 28 d'october. Tur-nond a casa quella sera da pustretsch digl onn 1846 han ils purs da Schlans viu il barschament dalla claustra da Mustér. Mira I. MÜLLER, en *Studien und Mitteilungen des Benediktinerordens* 1966, 104.

⁴¹ Gia Giusep Antoni Durgiai, plevon da Schlans 1835–1846 e grond promotur dil beinstar public, haveva admoniu ils purs da po schanegiar ils uauls. El ha stuiu constatar ch'ins pinava onn per onn varga 300 pigneuls per far lattas da clauder, senza dubi per far seiv si Prada. Igl ei reussiu ad el da dismetter quei abus. La midada munta forsa l'entschatta dalla pasculaziun cumina els cuolms. Mira *Bündnerisches Volksblatt für Landbau und Gewerbe* nr. 1, 1845, p. 6.

⁴² Cheu lai il Cudisch de reglas, displascheivlamein ius a piarder, puspei nus a mesa via. La renviada po far allusiun agl uorden projectaus anno 1878. Schlans ha giu camond e temps da preparar siu regulativ d'uauls denter 1851 e 1860. Curios eisi ch'il pli vegl uorden propi existent, quel da 1868, ei concepìus en tudestg. Mira ils acts digl uffeci forestal circuitual Cadi deponi egl archiv communal Trun, en special il cudisch 13.1 B e la scatla 16.5: forestalesser. Ei vonza aunc d'indicar igl Uorden d'uauls approbaus anno 1916 ed il Regulativ forestal da 1923 cumpariù sco stampat da 15 paginas.

Uorden da fiug

§ 3 / La suprastonza de vischneunca ei inconbenzada de procurar che tuts ils tgiamins de vischneunca vegnien schubergiai e intercuretgs entras il spazzatgiamin duas gadas ad on, inagada glatun e la permavera, che mintgia fiuc seigi provedius cun ina scalla aschi presapauc sin siu tetg casa, ch'ils uaffens leu suenter seigien adina bein conservai⁴³. La comisiun de fiuc sa far inspectziuns aschi savens e de tuttas uras sco ella anfla per bien⁴⁴, e strufigiar tscharfamein tgi che surpasa gl'uorden de fiuc de nies Cumin fatgs a Muster ils 1 de schaner 1874, il qual vegn erra legius avon alla vischneunca mintgia 2 ons⁴⁵, sco erra ch'ils umens destinai tenor protocol per la spreza seigien pinai sin gl'emprem signial⁴⁶. Ils 26 de settember 1885 ei sei vegniu concludiu che [al]la spreza gronda deigi eunc vegnir fatg vitier 2 rodas, aschia detg sin 4 rodas cun il madem tgiemun, ne schei fus puseivel, eunc dus stadauls nel cas de basegns⁴⁷.

Da trutgs e vias

Schlans ei staus neu e neu ligiaus cun Breil e Trun. Naven da Breil me-nava ina veglia senda sper S. Giacun en e sur Plaun las Stailas, Plaun da Plaids, tras las Pradas e giu Schlans. Cheu cuntinuava la via veglia viers Cartatscha. In'otra comunicaziun, duvrada savens per la processiu da s. Marc e da s. Onna, era la schimunada via da Strada. Ella mava da

⁴³ Sin cussegl da plevon Durgiai haveva la vischnaunca cumprau ina spreza viaden els 1840. 1876 han ins concludiu da cumprar uders novs.

In terribel incendi haveva intschendrau la scheina da Camartgois ils anno 1776. Francestg Pfister sa raquintar ch'il fiug seigi ruts ora en ina stiva sur la fontauna da Cantieni nua ch'ins havevi mess glin a schigiar sur la pegna. Plinavon G. A. PFISTER, *Annalas* 1931, 81.

⁴⁴ Il fevrer 1874 han ils experts visitau tut las fueinas dil vischinadi ed ordinau certas reme-duras. Igl uost 1877 ha la vischnaunca concludiu da far schubergiar mintgin ses tgamins enteifer in'jamna.

⁴⁵ Igl ei interessant che la vischnaunca sereferescha buc agl agen uorden da fiug acceptaus il november 1873, mobein a quel dalla Cadi ch'era beincapiu pli clars e capeivels. Schlans ha fatg igl onn 1913 in niev regulativ conc. la polizia ed igl uorden da stizzar il fiug.

⁴⁶ 1884 han ils vischins fatg bia lavur cumina vid igl aquaduct, 1891 ei igl entir vitg vegnius provedius cun novs hidrants. Cf. Protocols e la scartira ella culla dil clutger-baselgia. 1889 ein ils vischins senuspi d'observar la lescha cantunala conc. ils tetgs dirs. Essend aunc 1903 buca constrenschi a quella, han els supplicau il Cussegl pign da puder pinar vianavon lenns da slondas.

⁴⁷ Cun la medema caschun han ins destinau ils umens vid la spreza e pils frisachens.

Camartgois a Bual, sur Plaunca orasi a Sax, Casievi, Strada, Bostg, Aua benedida, Raveras, Naul e S. Giacun⁴⁸. Gia ils 1889 han ils vischins da Schlans concludiu «de mirar schei fus puseivel de ver ina via de Danis entochen Schlans pasont per Capiader sut enasi». Ins ha ventilau la domanda anno 1902 e cunzun 1937, mo ha stuiu spetgar entochen 1964 sin la nova comunicaziun Schlans-Capeder.

Sendas fetg semplas menavan a val, cunzun a Tiraun-Dado ella suletta casa che ha surviu per in temps d'ustria, da posta e da deposit da sal. La pli directa mava tras Cultira e dalla Pluglia enagiu. Ina vietta carabla, pil transport da sal oravontut, muntava da Fanels, Plauns e Palius siadora⁴⁹.

Dalla veglia comunicaziun directa cun Trun eisi aunc restau plirs fastitgs. Ins descendeva da Gonda entochen Cultira giudem, traversava la Val Farbertg en meins pendenza che ozildi e suandava allura pli u meins la via actuala. Denter 1870–1880 han ils vischins da Schlans prestau debia lavur cumina per reparar il trutg sin lur territori, mo Trun ha schau supplicar pliras ga avon che far il siu⁵⁰. Las preparativas per la construcziun dalla nova via communal Trun-Schlans han cuzzau 20 onns. Muort l'uiara eis ella vegnida construida pér ils 1920/21⁵¹.

Camps e colurs dalla tradiziun locala

Sper las isonzas alpestras gia menziunadas ein in triep usits semanteni fetg ditg. S'entelli ch'ins ha buca stuiu far reglaments per conservar la tradiziun populara. Dretgs da vial tras streglias e funs, il trer schibas sco il cunfar da perdanonza basavan sin solidas isonzas. Pér el mument ch'ei deva abus, stuevan ils vischins intervegnir e prender conclus, seigi per lugar la caussa u dismetter las fuormas decadentas. Ils exempels che suondan resdan u da glisch e calira ni da glied che sescaulda e se-cattina bravamein pervia da dretgs e pregiudezis.

Ils gieniturs che han affons seobligeschan de scaldar la pegnia della casa de scola duront il temps de scola a condiziun che la vischneunca procure-

⁴⁸ Ils informaturs numnai all'entschatta e *Annalas* 1931, 80.

⁴⁹ Tiraun era ina fermada dalla via vedra sursilvana. Entochen cheu vegneva il pot da Schlans duas gadas ad jamna. Cun l'avertura dil niev stradun da Tavanasa a Zignau ils 1858 han Lumneins e Darvella survegniu il deposit postal. Anno 1875 ha Schlans fatg ina istanza per obtener sis gadas ad jamna la posta. Tenor Francestg Pfister ed *Annalas* 1931, 84.

⁵⁰ Mira protocols dil settember 1875, settember – november 1876, fenadur 1878 e zercladur 1880. Leutier Arthur Caduff.

⁵¹ Protocols dils 13. 1. 1902, 9. 7. 1905, 9. 8. 1908, 13. 4. 1913 e 13. 9. 1920. Plinavon *Annalas* 1931, 85. La nova via d'alp, cuvrida entochen si Prada Plauna, datescha dils 1969–72.

schi per la lena e fetschi ora quella e chella tuorni a prender il madem schuolmeis[ter] cun las mademas condiziuns sco on⁵².

Ils ménders e mats da Schlans han fatg viver entochen 1885 il famus usit da trer schibettas l'emprema dumengia da cureisma. Gliez onn eis el denton vegnius scumandaus muort il prighel da fiug pils clavaus ella zona da Furschaniz e Gonda. Il Grep da better schibas sur la casa alva da Cavilan ei restaus e regorda vinavon a quei divertiment che fineva cun patlaunas e groma tier las mattauns⁵³.

Ils 25 d'avrel purtavan danovamein colorit e canera el vitg: la renomada processiuin da s. Marc ord las pleivs vischinontas. Fertion ch'ils carschi e las buobas uravan el sanctuari da s. Gieri, havevan ils mat-tatschs auter el tgau. Strusch deponiu cruschs e cafanuns ch'els muntavan si Camartgois sper la tuor medievals. Leu era la piazza da sedar pil di da s. Marc. Ils buobs da sut, Schlans e Breil, formavan ina partida encunter quels da su, quei fuss Sumvitg e Trun. Tgei agitaziun, tgei regl da batter, tgei forza e vigur! Certa glied scheva ch'ina gronda caniala em-permetti in bien onn. Insumma, pils mattatschs haveva la perdanonza da s. Marc ina calamita tut aparti⁵⁴.

Tut priu sesenteva la vischnaunca entira responsabla pil bien num e decuors dallas processiuins en ed ordeifer il vitg. Scumbegls e disturbis vegnevan buca tolerai. Quei muossa il conclus dils 8 da settember 1874:

Ei concernent il tur u rang denter las mateuns per chaschun dils suczedi disturbis e per evitar tals ch'ei uon vegni ocasionai delas duos giuvnas Margreta Cantieni e Fausta Pfister vegniu concludiu ch'elas dueigien tier scadina prozessiuin ira per a per sco elas croden de vegnir ord ils beuns; ei

⁵² Conclus dils 24 d'avrel 1887. Duas brevs digl archiv episcopal Cuera dils anno 1831, scatla 262.2, incumbensan il plevon da dar scola per 50 flurins ad onn. Il zun activ plevon G.A. Durgiai ha buca mo dau scola sez duront in decenni mobein era stimulau la vischnaunca da crear in fond da scola da 800 flurins. *Bündnerisches Volksblatt für Landbau und Gewerbe* nr. 1, 1845, p. 6.

Dalla scola da Schlans 1868/69 rauenta scolast P. A. Bisquolm el *Glogn* 1938, 14 e 16. La casa da scola nova ei vegnida eregida ils anno 1916. Divers conclus da vischnaunca pri 1913–1918 relatan da quei baghetg e dalla casa da scola veglia. Oz ha Schlans ni cuitg ni vitger ni plevon ed ei sil precint da piarder il scolast.

⁵³ Tenor Francestg Pfister, *Annalas* 1931, 85 e *Glogn* 1938, 16. Il scamond ei buca d'anflar els protocols da 1885, mo las mesiras pridias ils 26 da settember da quei onn per prevegnir als incendis e dustar il fiug pon star en connex cul tir da schibettas ardentas.

⁵⁴ La participaziun da Rabius, Surrein e Sumvitg ha cuzzau entochen ils anno 1902 circa. Mira J.C. MUOTH en *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 1898, 127, plinavon *Annalas* 1931, 70 ed *Ischi* 1949, 82.

aber schau liber de ira persula sche ina vul buca taner per cun lautra, zvar senza entgin dischturbi. Diues ei tier processiuns egl jester confruntar ch'ina ne lautra vegnes tier sin via, sche deigien talas ira ordavon alas autras mateuns. Per contravenziuns vegn ei penalisau.

Processiuns e pitgadas e las breigias per uorden e metter perina fan staunchels e stracs. Allora eran fasas da paisch e ruaus fetg d'engrau. Quei po era valer per tei, car lectur e per mei alla fin dallas travaglias dil di cura che nus duvrein la veglia locuziun: «Quels da Schlans vegnan.» Igl ei ils marviglius nanins dalla praula che claudan nos egl e surprendan nus cun sien profunda.

